

Володимир Навроцький

НАВРОЦЬКИЙ Володимир Вячеславович — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логіка, аналітична соціальна філософія.

ЛОГІКА СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПРОБЛЕМИ І ЗАДАЧІ

Характерною особливістю сучасних наукових досліджень є розробка міждисциплінарних проектів. Одним з них є побудова теорії соціальної взаємодії, яка передбачає всебічне вивчення світу соціальних феноменів, у тому числі і логічними засобами.

Поняття взаємодії є настільки важливим для соціальної теорії, що деякі автори зводять і соціальну систему, і особу до системи взаємодії: «Взаємодія є основним процесом, який у своїх різноманітних формах і варіантах забезпечує зародження того, що на людському рівні ми називаємо особою і соціальною системою»; «...під соціальною системою ми розуміємо систему взаємодії множини осіб, яка аналізується в рамках системи координат теорії дії» [2, с.438, 447]. Наведемо основні положення лише деяких із тих теорій соціальної дії і взаємодії, які, на наш погляд, мають пряме відношення до побудови *логічних* теорій взаємодії. Для більш повного уявлення про джерела і передумови сучасних концепцій соціальної взаємодії можна звернутися до праць Т. Парсонса, а також до оглядів Г. Рітцера, А.О. Ручки і В.В. Танчера та інших авторів [2, 6, 4].

Значний вплив на побудову сучасних теорій соціальної взаємодії справила теорія дії, у тому числі і той підхід до пояснення соціальної дії, який склався під впливом ідей Макса Вебера. Основні положення цієї теорії мають такий вигляд: (1) соціальна діяльність людей передбачає усвідомлення ними себе як суб'єктів, а інших людей і ситуацій як об'єктів; (2) люди діють для того, щоб досягти своїх намірів і цілей; (3) вони використовують відповідні засоби, процедури і методи; (4) їхні дії обмежені незмінними обставинами; (5) вони вибирають і оцінюють те, що зробили, роблять і будуть робити; (6) у прийнятті рішень включено правила і моральні принципи; (7) вивчення соціальних відносин передбачає використання суб'єктивних дослідницьких прийомів, таких як розуміння, реконструкція за допомогою уявлення або чуттєве входження у чуттєвий стан іншої людини (*empathy*) [6, с.327].

Найбільш важливим, на наш погляд, джерелом розробки сучасних концепцій взаємодії і найбільш суттєвим імпульсом до побудови логічних теорій взаємодії є символічний інтеракціонізм Джорджа Герберта Міда, де багато тем сучасної соціальної філософії або вже були виражені експліцитно, або мають своє коріння.

Для розуміння позиції Міда визначальними є такі тези. Перша з них полягає в тому, що діяльність індивідів необхідно вивчати в рамках соціального процесу, тобто як діяльність членів соціальної групи, розглядаючи їхні дії як частину більш широких соціальних актів: «Соціальний акт ... має бути узятим як динамічне ціле — як щось таке, що продовжується — жодна частина якого не може бути розглянута і стати зрозумілою сама по собі» [5, с.6].

Ті результати, що були одержані на той час у вивченні центральної нервової системи людини, дали можливість Міду описати організацію соціального акту в термінах установок і показати взаємозв'язок між його частинами: «Існує організація різних частин нервової системи, яка відповідальна за акти, організація, яка репрезентує не тільки те, що безпосередньо трапляється, але також подальші стадії, які повинні мати місце... Більш пізні стадії акту наявні у ранніх стадіях — і не просто у тому розумінні, що всі вони готові початися, а в тому розумінні, що вони служать для того, щоб контролювати сам процес» [5, с.11]. Ідея про наявність більш пізніх стадій соціального акту у більш ранніх його стадіях залишається продуктивною і в сучасних концепціях планування поведінки.

Друга теза — паралелізм між змістом свідомості та психологічними процесами центральної нервової системи, як вихідна дослідницька установка тогочасної експериментальної психології,

що надала можливість описувати свідомість динамічно, а не статично, тобто не як послідовність станів, а як послідовність актів [5, с.23].

Третя теза полягає в тому, що інтеракція передує комунікації. А комунікацію Мід розуміє як відношення між свідомістю (mind) одного індивіда та свідомістю іншого. Тому, з точки зору Міда, «самості [selves] мають бути пояснені в термінах соціальних процесів і в термінах комунікації; індивіди мають бути введені у суттєві стосунки в межах цього процесу до того, як комунікація або контакт між свідомостями [minds] різних індивідів стане можливою... якщо ви розглядаєте соціальний процес досвіду як такий, що передує (у деякій рудиментарній формі) існуванню свідомості і пояснює початок свідомості в термінах взаємодії між індивідами у межах цього процесу, тоді не тільки початок свідомості, але також взаємодія між свідомостями... перестає бути містичною. Свідомість виникає з комунікації спілкування жестами в соціальному процесі або контексті досвіду — а не комунікація через свідомість» [5, с.49-50].

Для логічного аналізу соціальної взаємодії найбільш важливою є ідея символічного інтеракціонізму (і соціології Вебера) про те, що взаємодія можлива завдяки здатності людей інтерпретувати ситуації і формувати нові значення. Основні положення концепції значення Міда викладені в його теорії жестів. Жести позначають установки діючих індивідів. Під жестом Мід розуміє елемент організації соціального акту чи ту його фазу, що спричиняє відповідь іншого індивіда. Жест стає значущим символом, коли позначає певну ідею і викликає відповідну ідею у свідомості іншого індивіда: «Жест є тією фазою індивідуального акту, по відношенню до якої має місце пристосування на боці іншого індивіда в соціальному процесі поведінки» [5, с.46]. Звернемо тут увагу на те, що значення дії індивіда є наявним у його установці, у жесті, на початку цілого соціального акту.

Саме у теорії жестів Міда є положення про те, що індивід має здатність приймати установку іншого індивіда, здатність реагувати на своє Я у такий же спосіб, яким на нього реагують інші індивіди: «Коли, у певному соціальному акті або ситуації, один індивід вказує жестом іншому індивіду, що він має робити, перший індивід усвідомлює значення свого власного жесту — або значення його жесту з'являється в його власному досвіді — настільки, наскільки він бере установку іншого індивіда стосовно цього жесту, і має тенденцію відповісти на нього імпліцитно у такий же спосіб, у який інший індивід відповідає на нього експліцитно» [5, с.47]. До цього треба тільки додати, що індивід не просто приймає до уваги установку іншого індивіда, а приймає її до уваги як відповідь на свій жест. Якщо його вимовляння направлене на іншого індивіда, тоді він розраховує на відповідь; своєю мовною дією він задає певний спектр можливих відповідей, ґрунтуючись на їх типовості. Планування власної поведінки, яке враховує вплив майбутніх дій, у тому числі дій інших людей на поточну дію, неможливе без попереднього мисленнєвого формування самим індивідом змісту відповіді, який він приписує іншому індивіду. Він припускає, що інший буде діяти так, як діяв би він сам, одержавши такий стимул (жест).

Тепер розглянемо, що Мід говорить безпосередньо про значення. Жест має значення, якщо він вказує іншому індивіду на його подальшу поведінку. Значення жесту є об'єктивним відношенням, відношенням між фазами соціального акту, а не якимось психічним феноменом або «ідеєю»: «Механізм значення... є наявним у соціальному акті до того, як з'являється свідомість або до усвідомлення значення. Акт чи пристосувальна відповідь іншого організму дає жесту першого організму значення, яке він має... Отже, значення не треба розуміти фундаментально, як стан свідомості або як множину організованих відношень, існуючих ментально поза полем досвіду, у яке вони входять; навпаки, воно має бути зрозумілим об'єктивно, як таке, що має своє існування цілком у межах самого цього поля» [5, с.76-79]. Зауважимо тут, що коли пристосувальну відповідь одержують у результаті прийняття деякої установки, ми знову маємо справу з деякою ментальною дією, а саме з дією прийняття.

І ще одна важлива характеристика жестів — їх нормативний характер. Індивід зобов'язаний завершити соціальний акт, тому що він зробив жест. Жест має нормативний характер і для того, до кого він спрямований, тому що стимулює пристосування на боці цього іншого індивіда.

Наведених думок, на наш погляд, цілком достатньо для того, щоб показати, що, незважаючи на декларування біхевіористського пояснення свідомості і поведінки людини, Мід користується термінологією установок, дій, процесів, які за своєю природою є ментальними. Наприклад, планування містить установки типу «збиратися зробити».

Із символічним інтеракціонізмом Міда тематично пов'язана феноменологічна соціологія. Її представники є найближчими попередниками сучасних концепцій соціальної взаємодії. Феноменологічна соціологія прямо спирається на феноменологію Едмунда Гуссерля. Зауважимо, що ще на початку ХХ ст., коментуючи погляди німецького філософа-неокантіанця Вільгельма Віндельбанда, С.І. Поварнін писав, що «у завдання феноменології входить розробка соціально-психологічних передумов логіки і передусім дослідження зв'язку між мисленням і мовленням» [3, с.50].

Одна з головних відмінностей феноменологічної соціології від попередніх концепцій соціальної взаємодії полягає у припущенні, що вихідною точкою пояснення соціальної реальності є вивчення процесів конструювання людьми фрагментів і аспектів повсякденного оточення.

Феноменологічно орієнтовані соціологи плідно використовували герменевтичні ідеї про розрізнення між розумінням та каузальним поясненням, про важливість аналізу значень для соціальних наук. Розвиваючи ідеї Гуссерля, Альфред Шюц розглядав життєвий світ як універсум значень, що виникає і постійно продовжує формуватися в людських діях. Розуміння поведінки інших людей може бути репрезентовано як процес прикладення інтерпретативних схем, у ході якого і відбувається схоплювання значення того, що вони роблять.

Порівняємо це з тим, що говорив Мід: «Значення як таке, тобто об'єкт думки, виникає у досвіді через індивіда, який стимулює себе прийняти установку іншого в його реакції на об'єкт... Значущий жест або символ завжди передбачають для своєї значущості соціальний процес досвіду і поведінки, в якому він виникає; або, як кажуть логіки, універсум дискурсу є завжди включеним як контекст, у термінах якого... значущий жест або символ фактично має значення. Цей універсум дискурсу конституюваний групою індивідів, що беруть участь у загальному соціальному процесі досвіду і поведінки... Універсум дискурсу є просто системою загальних або соціальних значень» [5, с.89-90].

До числа найбільш дискусійних у сучасній соціальній філософії належить питання про підстави дій. До них звичайно зараховують попередню поведінку індивідів, мотиваційні установки та вказівки на поточні ментальні стани діючого індивіда та його партнерів по взаємодії. При такому поясненні дій раціональність поведінки виводиться з раціональності ментальних станів, тобто з раціональності інтенцій, вір, бажань і зобов'язань як індивідуальних, так і колективних. Необхідною сполучною ланкою між цими компонентами є здібності: «Здатність діяти раціонально є загальною множиною здібностей, що містить такі речі, як здібність розпізнавати несуперечливість та оперувати з нею, вивід, розпізнання очевидності... здібність оперувати різними способами з підставами для дій» [8, с.210-211].

Суттєвою характеристикою раціональності є її нормативний характер. При раціональному обґрунтуванні поведінки окремих індивідів або груп індивідів прямо орієнтуються на норми, розглядаючи їх як структурні елементи дії. Та обставина, що раціональність індивіда виявляє себе і в дії, і в міркуванні про неї, здійснюваному відповідно до певних правил виводу, зумовлює включення логічних принципів до низки критеріїв раціональності поведінки. Але принципи раціональності не зводяться до правил виводу, як і в цілому — раціональне до логічного. Позалогічні критерії раціональності можуть застосовуватись незалежно від наявності або відсутності логічних критеріїв. До того ж, логічна можливість не обов'язково є раціональною можливістю.

Тепер можна звернутися до назви статті і запитати, у якому значенні вживається термін «логіка», і взагалі, яким чином можливі логічні теорії соціальної взаємодії, адже під логікою зазвичай розуміють науку про міркування, про закони мислення, про універсальну граматику міркування, про абстрактну структуру обробки інформації тощо.

Одразу можна сказати, що одним із завдань логіки є аналіз усіх можливих онтологій,

зокрема соціального буття. Логікою соціальної взаємодії будемо називати дисципліну, яка досліджує відносини між індивідами, що конституують структуру соціального світу, значення елементів соціальної взаємодії та інваріанти універсуму дискурсу учасників взаємодії. А це означає, що цій логіці належать логічні теорії діалогу і дискурсу, які будують формальну репрезентацію структури і динаміки мовлення. І це зрозуміло, оскільки суттєвий внесок у теорію соціальної взаємодії логіка спроможна внести тільки в тому випадку, якщо логічні правила і процедури виводу будуть максимально наближені до процесів реального міркування.

Під логічним будемо розуміти концептуальну зв'язаність різних фрагментів соціальної взаємодії, наприклад, концептуальні відношення між мотиваційними установками і самими актами взаємодії, відношення між окремими фазами цих актів як відношення впливання однієї фази з іншої тощо. У цих твердженнях виходимо з розуміння Мідом логіки соціальної взаємодії як логіки різноманітних стосунків між людьми. Додамо до цього, що, розмірковуючи про так звану *метафізичну логіку*, С.І. Поварнін наводить вираз «логіка соціального руху» і коментує його в такий спосіб: «Бо це не завжди одні тільки слова. Під словами тут нерідко криється смутна думка про *логічну необхідність*, що керує тим чи іншим процесом, тією чи іншою зміною явищ; про *логічні закони*, по яких розвертаються явища... Врешті-решт, неминуче доводиться зважати на питання, як форми і закони думки проявляються у бутті; логічні проблеми стають онтологічними і навпаки» [3, с.26]. У вітчизняній літературі роль логіки у вивченні соціальної взаємодії досліджується А.Т. Ішмуратовим, який будує логічний аналіз соціальної взаємодії у вигляді логіки практичних міркувань [1].

Місце і роль логіки в розробці теорії соціальної взаємодії визначається тим, що формування досить могутніх абстракцій для опису взаємодії є саме логічною задачею. Можливість залучення логічних моделей для опису соціальної взаємодії зумовлена однією з найважливіших властивостей діючого індивіда: для того, щоб діяти, він повинен мати певну здатність робити дедуктивні виводи, яка у свою чергу спирається, зокрема, на здатність індивіда виявляти концептуальні відношення між ментальними станами.

Розробка формального апарату теорії взаємодії спирається на те, що ментальні стани мають пропозиційний зміст, який виражається в пропозиційних установках. Саме тут є вчасним хоча б приблизно окреслити межі застосування логіки до вивчення соціальної взаємодії. Амелія Рорті, наприклад, апелює до складності індивідів, до різноманітності та конфліктності їхніх мотивів, і з погляду на це критично оцінює ту модель, у якій дія розглядається як результат переконань, бажань, преференцій і раціональної волі. Багато ментальних станів та установок — протораціональних мотивів дій — неможливо звести до чого-небудь із зазначеного тут. Їх не можна формулювати як «пропозиціоналізовані бажання». Вона вважає, що пропозиціоналізація може показати структуру логічного виправдання дій, але не спосіб реального функціонування таких мотивів. Більш того, існують психологічні процедури, які належать до так званого нижнього рівня психіки, і які функціонують без втручання когнітивних процедур. Ще одне зауваження А. Рорті щодо цієї проблеми стосується неможливості остаточного розрізнення між ірраціональними і раціональними психологічними функціями, оскільки одна й та ж функція залежно від контексту може бути або ірраціональною, або раціональною [7, с.262-265]. Сучасні соціально-психологічні дослідження таких, наприклад, феноменів, як самообман, акразія (слабкість волі), конфлікт тощо, зробили суттєвий внесок у розуміння цієї проблеми і у перегляд стандартних уявлень про раціональність.

Немає підстав ставити під сумнів ефективність трактування психологічних станів і процесів у термінах їх функцій і контексту реалізації. Однак у рамках аналітичної традиції на перший план виступає з'ясування ступеню результативності саме «моделі пропозиціоналізованої когніції». Тому аналізуються саме ті ментальні стани, які мають пропозиційний зміст. Такий зміст можна формально подати в логічних термінах. Усвідомлення того, що зіставлення міркувань індивідів з інформацією про їхні суб'єктивні стани впливають на істиннісні значення речень, з яких складаються ці міркування, привело до розробки когнітивної семантики, яка відносить ментальні стани до контекстуальних параметрів оцінки висловлювань.

Однією з передумов логічного аналізу соціальної взаємодії є результати тих досліджень, які

орієнтовані на вивчення динамізму соціальної практики, динамічних аспектів мислення і пізнання. Більш пильна увага до динамічного аспекту функціонування знань є помітною тенденцією у розвитку сучасної епістемології. Відгукуючись орієнтацією досліджень на аналіз мінливості соціальних структур, ця тенденція явно корелює з тенденцією епістемології на «соціалізацію». І дійсно, до недавнього часу в соціологічному аналізі основні зусилля зосереджувались на дослідженні соціальної структури. Характеристика динамічного аспекту соціальної взаємодії мала досить загальний характер. Уява про те, якою має бути «динамічна» теорія дії, зводилась до тези, що динамічний аналіз є вивченням процесів, які відбуваються в діяльності індивідів, і вивченням зміни орієнтацій діючого індивіда. Парсонс писав навіть про можливість побудови динамічної теорії культури, яка має відповідати динамічним теоріям особи та соціальної системи [2, с.447].

Беручи до уваги той факт, що суттєвою ознакою соціальної взаємодії є її плинність, подальші дослідження мають зосереджуватись саме на змінах ментальних станів діючих індивідів, на їх впливі на прийняття рішень. Значне просування у цій царині стає можливим, зокрема, завдяки переходу розробників штучного інтелекту від статичних репрезентацій знання до вивчення його динаміки. Головним чином будуються саме ті моделі, у яких індивіди діють у динамічному середовищі. Відповідаючи тенденціям сучасної епістемології, цей перехід стимулює суттєві зміни в самій логіці. Інтерес до динамічного аспекту взаємодії привів, зокрема, до істотного оновлення логічної теорії значення, до модифікації поняття логічного впливання. Можливість моделювання перегляду переконань значною мірою долає ту упередженість, що абстрактні логічні схеми не відповідають реальним процесам міркування, що логічні правила виводу не є правилами реальних міркувань, що, взагалі, логічні числення дуже відрізняються від реальних міркувань.

Наслідки додавання нової інформації, її скорочення або ревізії ретельно вивчаються у немонотонній логіці, у логіках з динамічною семантикою та в багатьох інших логічних теоріях. Міркування про зміну стали предметом таких дослідницьких програм у сфері штучного інтелекту як «Моделювання взаємодії в середовищах, що змінюються», «Техніка зміни переконань», «Міркування про взаємодію» тощо.

На другу частину запитання про термін „логіка соціальної взаємодії” можна відповісти у такий спосіб. Логічні теорії соціальної взаємодії складають ядро раціональних теорій соціальної взаємодії. Логіка сама є нормативною теорією раціональності. Принципи раціональності вплетені у саму тканину цієї дисципліни. Кожна нова логічна теорія вносить певні зміни у розуміння раціональності.

Маючи на увазі перспективу розробки формальної теорії соціальної взаємодії і зв'язок пояснення соціальної взаємодії із принципами логіки, спеціально підкреслимо важливість досліджень нормативного аспекту соціальної взаємодії, у тому числі і досліджень нормативного характеру свідомості. Одна зі стратегій полягає у вивченні відношень між ментальними станами і зобов'язаннями, між індивідуальними зобов'язаннями і преференціями (перевагами), між індивідуальними і колективними зобов'язаннями, між колективними преференціями, між колективними преференціями і колективними зобов'язаннями тощо. У рамках цієї концептуальної схеми можна дослідити нормативний аспект соціальної взаємодії. У цьому плані негайної реакції фахівців з логіки вимагає, наприклад, проблема експлікації динамічного аспекту нормативних міркувань.

Головне завдання цієї статті полягало в тому, щоб розглянути деякі проблеми, пов'язані з побудовою теорії соціальної взаємодії, орієнтуючись при цьому тільки на дві основні інтеграційні теми — нормативність і динаміку взаємодії. Більше того, вони розглядалися у термінах тих підходів, які розробляються в рамках аналітичної традиції. І природно, що всі вони стосувались раціональної поведінки індивідів. Можна погодитись, що, з огляду на переважання ірраціональних дій у відносинах між індивідами, не менш важливим завданням є побудова моделей ірраціональної взаємодії. Дійсно, треба чітко уявляти вади тієї методології досліджень соціальних явищ, яка звужує предмет аналізу до раціональної взаємодії. Але на виправдання вибраного підходу до аналізу соціальної взаємодії можна послатися на те, що

сучасна епістемологія значною мірою змінює уявлення про раціональність. Послаблення вимог ідеальної раціональності, що висувались раніше до діючих індивідів, дозволяє суттєво модифікувати існуючі моделі раціональної взаємодії і розширити сферу їх застосування.

Література

1. *Ишмуратов А.Т.* Логический анализ практических рассуждений /формализация психологических понятий/. — Киев, 1987.
2. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — М., 2000.
3. *Поварнин С.И.* Введение в логику. — СПб., 1921.
4. *Ручка А.О., Танчер В.В.* Курс історії теоретичної соціології. — Київ, 1995.
5. *Mead G.H.* Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist. — Chicago and London, 1967.
6. *Ritzer G.* Contemporary Sociological Theory. — N.Y., 1988.
7. *Rorty A.O.* Mind in Action: Essays in the Philosophy of Mind. — Boston, 1988.
8. *Searle J.R.* Rationality in Action. — Cambridge, Massachusetts, London, England, 2001.

Надійшла до редакції 21.06.2006 р.